

Eer en geweld in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1550-1700)

Conrad Gietman

Naam en rang waren voor de gebroeders Wolter en Joost de Rode van Heeckeren zaken van het hoogste gewicht. Toen de machtige landdrost Walraven van Heeckeren, aan wie zij in mannelijke lijn verwant meenden te zijn, omstreeks 1640 tijdens een bijeenkomst in Zutphen publiekelijk ontkende dat de Van Heeckerens en de De Rode van Heeckerens uit een en dezelfde stam waren voortgesproten, trokken zij zonder aarzeling een wapen. Omgekeerd waren zij bijzonder gevoelig voor de pretenties van de vele zijlinies die zich in de loop der tijd, al dan niet uit bastaardij, uit de hoofdstam van hun eigen geslacht hadden ontwikkeld. Een zekere Jan de Rode, stammend uit een Borculose bastaardlinie, moest dit ervaren toen hij het waagde het ongebroken wapen De Rode te gaan voeren. Ogenblikkelijk reden de broers op hun paarden naar zijn huis in Borculo om er wapenglazen in te gooien en wapenstenen te vernielen. Vergelijkbare pretenties van de familie De Rode van het huis Tongerlo in Lichtenvoorde straffen zij al even genadeloos af. Allereerst vernielden zij wederom wat wapenglazen, vervolgens verspreidden zij roddels over de voorouders van de Tongerlose De Rodes, en ten slotte weigerden zij hoogmoedig een verzoek om genoegdoening van de luitenant Otto de Rode, die zich als verdediger van de eer van zijn familie had opgeworpen. Min of meer bij toeval kwamen Wolter en Joost de Rode van Heeckeren de luitenant enige tijd later tegen in de buurt van Lochem. Joost, de jongste van de twee, ging meteen met zijn paard in de achtervolging. Alleen met een flinke portie geluk wist de be-laagde het er levend vanaf te brengen.¹

Eergeweld en adelscultuur

In de bovenstaande gevallen lijken adellijke eernoties op onlosmakelijke wijze verbonden te zijn geweest met het geweld waartoe Wolter en Joost de Rode van Heeckeren hun toevlucht namen om de integriteit van hun stam te bewaren. Tijdens het laatste conflict waren zij overigens niet de enige partij die naar de wapenen greep. Otto de Rode koos na zijn fortuinlijke ontsnapping in Lochem voor een adellijke wijze van

¹ Gelders Archief (GA), Archief Hof van Gelre en Zutphen (AHGZ), inv.nr. 5287, 'Solutiën' namens W. de Rode van Heeckeren, J. de Rode van Heeckeren en P. de Rode van Heeckeren, 18 jan. 1651.

revanche door zijn achtervolger voor een duel uit te dagen. Pas nadat op het door hem vastgestelde tijdstip niemand kwam opdagen, bracht hij de zaak voor het gerecht. De hoge mate van geweldsbereidheid van de familie De Rode van Heeckeren was zeker niet uitzonderlijk in de Oost-Nederlandse adelswereld.² Adellijk eergeweld kende in het oosten van de Republiek een lange en sterke traditie.³ Er zijn dan ook talloze voorvallen bekend waarin edelen naar de wapenen grepen om hun eer te verdedigen en de erkenning van hun recht of autoriteit af te dwingen. In 1590 bijvoorbeeld raakte de Gelderse edelman Diderik van Lintelo tijdens een doopmaaltijd op het huis Walfort nabij het vestingstadje Bredevoort in een twistgesprek met een pas aangestelde landschrijver. Het is niet helemaal duidelijk wat de aanleiding van de ruzie is geweest. Waarschijnlijk voelde Van Lintelo zich beledigd omdat bij de benoeming van de landschrijver geen rekening met zijn rechten was gehouden. De kwestie liep in ieder geval nogal uit de hand en Van Lintelo verwondde de landschrijver dusdanig aan het hoofd, dat deze enkele dagen later overleed.⁴ Tijdens een vete tussen twee edelen in het Twentse Denekamp in 1613 waren weliswaar geen doden te betreuren, maar de gemoederen liepen hier minstens zo hoog op en de vijandelijkheden werden zelfs tijdens Pasen voortgezet. Eén partij verscheen die dag in de parochiekerk van Denekamp met een degen ('eenen braedespitze gelicker') op het priesterkoor om zich meester te maken van de kerkbank van de ander.⁵ Waren de persoonlijke tegenstellingen in dit geschil diepgeworteld, in andere gevallen was de aanleiding voor een geweldsuitbarsting op het eerste gezicht veel triviale: de officier Diederich van Dorth bijvoorbeeld raakte in 1602 in het legerkamp van prins Maurits gewond tijdens een dronkemansruzie om een hond.⁶

De dreiging van geweld was in de Oost-Nederlandse adelswereld van de zestiende en vroege zeventiende eeuw altijd in meer of mindere mate aanwezig – soms in virulente, dan weer in afgezwakte vorm. Helaas zijn er slechts weinig geschikte seriële bronnen om deze vaststelling getalsmatig te onderbouwen en moeten we het voornamelijk hebben van talloze verspreide opmerkingen in egodocumenten, archivalia en literatuur uit de zestiende en zeventiende eeuw, en van door langdurige omgang met de bronnen aangescherpte intuïtie. Toch zijn er wel enkele kwantitatieve aanwijzingen voor de omvang van het fenomeen adellijk eergeweld te geven. Een eerste is de constatering dat tenminste 4 van de 66 edelen die in de eerste helft van de zeventiende eeuw zitting hadden in de Zutphense ridderschap, op enig moment in hun leven een doodslag begingen. Een van hen was Joost de Rode van Heeckeren, die enkele jaren voor

- 2 De term 'Oost-Nederlandse adel' wordt in deze bijdrage gebruikt als aanduiding voor adellijke families in het oosten van Gelderland (het kwartier van Zutphen met de oostelijke oever van de IJsseldal in het Kwartier van Veluwe), Overijssel (bestaande uit de kwartieren Salland, Twente en Vollenhove) en de zuidelijke dingspelen van Drenthe.
- 3 De literatuur over de Oost-Nederlandse adel bevat weliswaar talrijke anekdotes over adellijk geweld, maar een interpretatief kader of thematische benadering ontbreekt goeddeels. Een uitzondering biedt het onvoltooid gebleven J.S. Coonan, *The gentry of Gelderland 1543-1577: politics and the law* (incomplete Ph.D. thesis; University of St. Andrews, 1981) hfdst. I ('The enforcement of order'), waarin echter geen relatie tussen geweld en adellijke eerconcepties wordt gelegd. Zie tevens C. Gietman, *Eer en schande: een interpretatie van de politieke stellingname van graaf Willem IV van den Bergh tijdens de Opstand* (doctoraalscriptie; Rijksuniversiteit Utrecht, 1991) 7-25.
- 4 B. Stegeman, *Het oude kerspel Winterswijk. Bijdragen tot de geschiedenis van een deel der voormalige heerlijkheid Bredevoort* (Zutphen, 1927) 397-398.
- 5 K. Döhmman en W.H. Dingeldein, *Singraven. De geschiedenis van een Twentsche havezate* (4 dln.; Brussel, 1934) I, 221-223.
- 6 *Journal van Anthonis Duyck, advocaat-fiscaal van de Raad van State (1591-1602)*, L. Mulder, ed. (3 dln.; 's-Gravenhage, 1862-1866) III, 458.

zijn gewapende confrontatie met Otto de Rode een edelman had doodgestoken tijdens een gevecht in Zutphen.⁷ Een tweede aanwijzing bieden de gratieverleningen die het Hof van Gelre en Zutphen verstrekke. Het Hof liet als de hoogste gerechtelijke instantie in het hertogdom tussen 1561 en 1680 meer dan vierhonderd keer een remissie (kwijtschelding) na een misdrijf optekenen, meestal na een doodslag (gewelddadige doding zonder voorbedachte rade).⁸ De remissieboeken vormen echter een bron waarvan de interpretatie met nogal wat moeilijkheden is omgeven. Het is bijvoorbeeld vooralsnog onduidelijk in welke mate de remissies een afspiegeling vormen van het totale aantal in Gelderland gepleegde doodslagen, en we weten al evenmin met zekerheid in hoeverre de maatschappelijke status van een doodslagpleger zijn kansen op gratieverlening beïnvloedde. Een opvallende karakteristiek van de Gelderse remissieboeken is evenwel dat zij in het bijzonder voor de tweede helft van de zestiende eeuw veel adellijke namen vermelden. In de periode 1561-1580 bijvoorbeeld werd 9 keer gratie verleend aan een edelman die een ernstig geweldsdelict had begaan (op een totaal van 75 remissies).⁹ De laatste twintig jaar van de zestiende eeuw lag het aantal gehonoreerde gratieverzoeken van edelen weliswaar wat lager – 5 remissies, het totale aantal bedroeg 70 –, maar óók de getallen voor deze periode suggereren een sterke mate van adellijke geweldsbereidheid, zelfs als we zouden uitgaan van de vooronderstelling dat een edelman verhoudingsgewijs een grotere kans op kwijtschelding van een misdrijf had dan een niet-edelman.

De hoge mate van geweldsbereidheid onder de Oost-Nederlandse adel kan niet worden losgezien van het slecht ontwikkelde rechterlijk bestel in de oostelijke gewesten en de gebrekkige traditie van deze gebieden op het terrein van staatsvorming. In Drenthe bijvoorbeeld heerste aan het einde van de zestiende eeuw volgens een tijdgenoot nauwelijks orde en recht, ‘gelijck off men in den lande van Drenthe geleeft hadde ende noch leefde als wilde menschen, sonder policie offte eenige rechtmaetige ordonnantie int administreren van de justitie’.¹⁰ Ook de rechtsbedeling in het Oversticht ontlokte zeer kritische commentaren. Zo merkte de jurist Melchior Winhoff in 1559 op in zijn uitleg van het Overijsselse landrecht: ‘Ja eyynn armer sterfft offte verderfft eer hie tegenn so enen bösen unnde ungerechten van adel recht mach krigen und endigen.’¹¹ De beperkte reikwijdte van het staatsgezag tijdens de landsheerlijke en Habsburgse periode vond een bestending in de Tachtigjarige Oorlog, die tientallen jaren op Gelders en Overijssels territorium werd uitgevochten en vooral ten plattelande verwoesting, chaos, rechteloosheid en terreur bracht. In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw zou het weliswaar steeds vaker voorkomen dat edelen zich tot een

7 Stadsarchief Zutphen, Oud-Rechterlijk Archief Zutphen, inv.nr. 357.

8 GA, AHGZ, inv.nr. 4819, 4820 en 4821; GA, Archief Gelderse Rekenkamer (AGR), inv.nr. 38 en 242. Niet meegerekend in mijn tellingen zijn de remissies die in de eerste helft van de zeventiende eeuw werden verleend aan Gelderse ingezetenen die bij de vijand hadden dienstgenomen. Zie voor de Gelderse regelgeving en praktijk inzake remissie en andere vormen van gratieverlening D.A.J. Overdijk, *De gewoonte is de beste uitleg van de wet. Een onderzoek naar de invloed van het Hof van Gelre en Zutphen op de rechtspleging in criminele zaken in het Kwartier van Nimegen in de zeventiende en achttiende eeuw* (Nijmegen, 1999) 241-249.

9 In bijna alle gevallen ging het om gratieverlening na een doodslag. De enige uitzondering betrof een remissiebrief uit 1563 voor Bernt van Broeckhuysen, die in de kerstnacht een pastoor ernstig had verwond. GA, AGR, inv.nr. 242, remissie voor B. van Broeckhuysen, 30 okt. 1563.

10 Geciteerd in A.Th. van Deursen, ‘De 16e eeuw, 1522-1603’, in: J. Heringa, e.a., ed., *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel, 1985) 272 (alwaar de uitspraak overigens wel wat wordt genuanceerd).

11 *Landrecht van Averissel, tho samengebracht unde uthgelecht dor Melchioren Winhoff* (Deventer, 1559) deel I, art. XI, commentaar.

rechtscollege wendden om een geschil te beslechten, maar de gang naar het gerecht bleef een tijdrovende en frustrerende gelgenheid en als het om een eerkwestie ging, gaven edelen er de voorkeur aan hun conflict op een andere wijze tot een einde te brengen. Toen de Drentse edelman Rudolf van Echten en de Vollenhoofse drost Johan van Raesfelt elkaar in 1627 begonnen te belasteren, stelde de laatste voor de zaak voor het gerecht te brengen of met de degen uit te vechten. Van Raesfelts eigen voorkeur ging uit naar de laatste mogelijkheid, omdat hij vreesde dat de procedure te lang zou gaan duren en het hier bovendien om een belediging ging.¹²

De gebrekkige staatsvorming in de oostelijke gewesten alleen is echter een onvoldoende en onbevredigende verklaring voor de hoge mate van geweldsbereidheid die de Oost-Nederlandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw tentoonspreidde. De adellijke neiging meningsverschillen gewapenderhand te beslechten valt alleen genoegzaam te verklaren door de functie van geweld in de Oost-Nederlandse adelscultuur nader te beschouwen.¹³ De geringe mate van staatsvorming en het ontbreken van een geweldsmonopolie van de staat maakte dat oude adellijke eernoties in de oostelijke gewesten lang konden blijven doorwerken. Omstreeks 1600 vormde het geloof in de rechtmatigheid van eergeweld nog altijd het hart van het standsethos van de Oost-Nederlandse adel en ontleenden edelen de morele legitimiteit van hun handelen niet aan de staat, maar aan zichzelf en het bloed van hun voorouders. Hun aanspraken op autoriteit, op heerschappij, op geweld waren derhalve geen afgeleide van een hogere instantie, maar autonoom, en berustten op mythologiserende concepties aangaande de eigen roeping in de wereld.¹⁴

Het adellijke eerbegrip

Het adellijke eerbegrip had sacrale wortels en verwees naar een door God op grond van 'edele' deugden verleende en door het bloed doorgegeven aanspraak op macht, voorrang en geweldsuitoefening.¹⁵ Deze verbinding lag reeds onmiskenbaar besloten in de voorstellingen die edelen zich over de oorsprong van de adelstand, de ongelijkheid van mensen, en de overerfbaarheid van adellijke deugden maakten. 'De Schrift maeckt onderscheit van personen', schreef de Deventer edelman en genealoog Steven Unico van Rhemen in een aantekeningenboekje, waarin hij naast genealogische gegevens ook enkele opmerkingen over adeldom noteerde, 'God is een god van order'.¹⁶ De oorsprong van deze principiële ongelijkheid lag besloten in de Schepping. In de vroegste geschiedenis van de mensheid zijn, zo schreef de Twentse edelman Sweder Schele tot Weleveld in zijn *Stammbuch offte huiszkronik der Schelen to Welvelde*, van

12 HCO, Statenarchief, inv.nr. 4050, 'Anspraecke' namens J. van Welvelde tot de Clencke en J. Schrickhart namens drost en gedeputeerden van Drenthe en R. van Echten tot Echten, 17 april 1627, bijlage C.

13 Vgl. voor de wijze waarop in lagere standen eernoties een inspiratiebron voor geweldsdelicten vormden bijv.: A. Blok, *Honor and violence* (Oxford, 2001); J.N.J. Nammensma, 'Het belang van eer. Verbaal en fysiek geweld in het zeventiende-eeuwse Almelo', *Overijsselse historische bijdragen*, CXIII (1998) 80-113; P. Spierenburg, ed., *Men and violence. Gender, honor and rituals in modern Europe and America* (Columbus, 1998).

14 Vgl. hiervoor met name M. James, 'English politics and the concept of honour 1485-1642', *Past & Present Supplement*, III (Oxford, 1978); A. Jouanna, *Ordre social, mythes et hiérarchies dans la France du XVIe siècle* (Parijs, 1977) en K.B. Neuschel, *Word of honor. Interpreting noble culture in sixteenth-century France* (Ithaca-Londen, 1989).

15 Vgl. P. Schuster, 'Ehre und Recht. Überlegungen zu einer Begriffs- und Sozialgeschichte zweier Grundbegriffe der mittelalterlichen Gesellschaft', in: S. Backmann, e.a., ed., *Ehrkonzepte der Frühen Neuzeit. Identitäten und Abgrenzungen* (Berlijn, 1998) 49-50.

16 GA, Handschriften Van Rhemen, inv.nr. 127.

Titelplaat van het Wapenboek der Riddermatige Quartieren van de Heeren van de Ridderschap der Graafschap Zutphen door B. Barkhuijs, 1707 (*Gelders Archief, Arnhem*)

alle mensen de dappersten, verstandigsten en vroomsten met het regiment van de wereld belast: ‘Darom hefft Gott Almechtig allentidt die regimente niet met gemenen slechten luiden bestellet, sondern met hogeren end vordreplikeren, die gelick als gottlicker aert end geslechtes, nemlick met dapperen helden, diewelke dewilen sie gelukkig end nuttlick regieren uns ock har regiment angenemer end dregliker is.’¹⁷ Deze gedachtegang was zeker niet origineel, anderen voerden vergelijkbare ideeën aan met betrekking tot de oorspronkelijke roeping van de adel. De Drentse predikant en geschiedschrijver Johan Picardt bijvoorbeeld legde in zijn befaamde *Antiquiteiten* eveneens een nauwe verbinding tussen de oorsprong van adeldom en het recht op geweldsuitoefening. Picardt was echter aanmerkelijk kritischer in zijn oordeel dan Schele en benadrukte dat er in de voorchristelijke tijd sprake was geweest van een met wreedheid, geweld, bloeddorst en roofzucht geïsurpeerd recht door een krijgersstand die elke tegenwerping zonder aarzelen afstrafte: ‘sij waren vermeten, stoudt, opgeblazen, korseligh, onvertsaeght, wel ter handt, vaerdigh in de wapenen, gekerft van wonden, voor haer dorst niemant kicken, haer haen moest altijd koninck zijn’. Terwijl een ieder die iets deed wat deze edelen niet aanstond, gevaar liep zijn ongehoorzaamheid met de dood te moeten bekopen, deden zij zelf wat zij wilden. Zo maakten zij zichzelf groot en formidabel en stelden hun kinderen in het bezit van de goederen die zij zich met bloed en tirannie hadden toegeëigend.¹⁸

De voorstelling van de adel als een stand van krijgers en veroveraars manifesteerde zich eveneens in de mythologiserende opvattingen die in verscheidene adellijke geslachten over de eigen afstamming leefden. Zo werd de afstamming van de familie

17 Historisch Centrum Overijssel (HCO), Huisarchief (HA) Almelo, inv.nr. 3680, *Stambuch offte huiszkronik der Schelen to Welveld*, II, 38.

18 J. Picardt, *Korte beschryvinge van eenige vergetene en verborgene antiquiteten der provintien en landen gelegen tusschen de Noord-Zee, de IJssel, Emse en Lippe; waer bij gevoeght zijn Annales Drenthiae* (Amsterdam, 1660) 60-61.

Van Eck uit het kwartier van Zutphen terruggevoerd op een stamvader die voor de Franse koning een gerechtelijk duel zou hebben uitgevochten en als beloning in de adelstand zou zijn verheven, nadat hij zijn tegenstander had overwonnen en gedood.¹⁹ De Van Brunsfelts uit Deventer huldigden de opvatting dat een van hun voorouders in de veertiende eeuw uit het graafschap Solms naar Zutphen was gevlucht na een doodslag, waarna zijn nakomelingen in het Oversticht tot aanzien waren gekomen.²⁰ Een enigszins vergelijkbaar, maar etymologisch vrijmoediger verhaal deed de ronde over de afkomst van het geslacht Van Keppel: in dit geval was er sprake van een jongere zoon uit het hertogelijke huis Savoye, die bij een erfdeling de stad ‘Chappel’ toebeedeeld had gekregen. Uit deze tak zou weer een zoon zijn gesproten die na het begaan van een doodslag al zijn goederen had verkocht, naar het noorden was getrokken en in het kwartier van Zutphen kasteel Keppel had gebouwd.²¹ Andere geslachten geloofden in de ‘Frankenmythe’ en meenden dat zij afstammelingen waren van edelen die in het gevolg van keizer Karel de Grote Westfalen met het zwaard hadden bekeerd. De gedenkschriftenschrijver Alexander van der Capellen tot Boedelhof veronderstelde dat het wapen van zijn familie (in blauw een zilveren ankerkruis, rechts boven vergezeld van een gouden kapel met een spits dak, waarop een kruis) als een triomfteken aan zijn voorouders was geschonken ter beloning voor hun grote verdiensten bij de invoering van het christendom in Westfalen en ter aansporing ‘tot gelijke stantvastigheid, in hoope van hemelsche belooninge’ van hun nakomelingen.²² De Overijsselse Van Rhemens beweerden dat hun voorvaderen zich in de tweede helft van de achtste eeuw op Westfaalse bodem hadden gevestigd en meenden zo eveneens aanspraak op een heroïsche Frankische afstamming te kunnen maken.²³

Het geloof in een martiale roeping bepaalde niet alleen de beleving van het verleden en de eigen familietraditie. Lichamelijke en geestelijke kracht in de strijd golden in de ogen van de goegemeente ook op het toneel van het heden als een bevestiging van aangeboren deugden en als de heraut van eer, reputatie en glorie. In het bijzonder roemvolle daden op het slagveld golden als gebeurtenissen waard om in de herinnering vast te houden. Een tragisch voorbeeld van een doelbewust zoeken naar roem is de jonge graaf Oswald van den Bergh, die zich als officier in het Spaanse leger in 1586 tijdens een gevecht in Friesland meester wist te maken van het vaandel van een Staatse vaandrig en als blijk van triomf het doek uitdagend om zijn hoofd bond. Het overmoedige spel van tarten en imponeren liep echter uit op een drama, toen de graaf voor de ogen van zijn broer werd gedood door een Spaans soldaat die aannam dat hij van doen had met een vijand.²⁴ Het waren niet alleen jonge adellijke officieren die zich aangetrokken voelden tot de roem van het slagveld. De hele adellijke gemeenschap zag in oorlogvoering de hoogste mogelijkheid om reputatie te verwerven. Dit blijkt wel uit een het bijna verheugde schrijven waarmee de Zutphense landdrost Seyno van Dorth zich in 1604 tot zijn zoon Diederich richtte, nadat hij had vernomen dat deze

19 GA, Handschriften Van Rhemen, inv.nr. 6c, fol. 188.

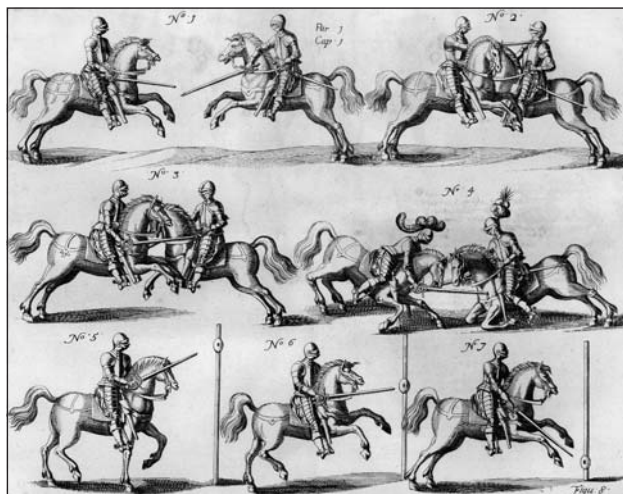
20 GA, Handschriften Van Rhemen, inv.nr. 7b, fol. 70.

21 GA, Handschriften Van Rhemen, inv.nr. 6, fol. 72; vgl. tevens Tresoar, Afdeling Prov. Bibliotheek, *Libri quatuor continentes deductiones genealogicas variarum familiarum nobilium* (Handschrift Doys), 418.

22 GA, Familiearchief (FA) Van der Capellen inv.nr. 14, ‘Van’t wapen vander Capellen’ (ongedateerde aantekening van A. van der Capellen).

23 GA, FA Van Rhemen, inv.nr. 1, Genealogie Van Rhemen door S.G. van Rhemen.

24 E. van Reyd, *Oorspronck ende voortganck van de Nederlandsche oorlogen* (Amsterdam, 1644) 108.

Afbeelding uit het in 1621 in Zutphen gedrukte *Art militaire à cheval*, een vertaling van J.J. Wallhausens *Kriegskunst zu Pfert* (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

weer eens gewond was geraakt – ditmaal echter niet tijdens een dronkemansruzie, maar door een musketschot tijdens een gevecht op het slagveld. ‘Ick kan e.l. niet genoegzaam schrijven’, zo meldde de vader de zoon, ‘van die grote fame unde guede renomnee als e.l. van alle menschen attribuiret wordt als sich soe ser mannelick unde trefelick tegen den viant bewesen to hebben, hetwelcke mij eene grote fruwde is to horen [...]’.²⁵

Eer, reputatie en autoriteit werden echter niet alleen op het slagveld bevochten, maar dienden tijdens iedere confrontatie te worden afgedwongen. Een edelman behoorde zijn adellijke status te allen tijde te onderstrepen met een publiekelijk optreden dat paste bij zijn geboorte en hem onderscheidde van anderen: met heroïsch gedrag, met het uitoefenen van macht over land en mensen, met het voeren van een voorname staat en met een reeks andere handelingen en paraferalia die als gemeenschappelijke noemer hadden dat zij het afdwingen van respect impliceerden. Het belangrijkste was evenwel nimmer te buigen of te wijken als standsgelijken of ondergeschikten zijn autoriteit ter discussie stelden. Over de rechtmatigheid van de adellijke aanspraak op macht en aanzien werd immers niet enkel en alleen op grond van een decreet of een andere sanctie van staat of gerecht beslist. Het oordeel over eer en schande werd allereerst en bovenal in de arena van het leven geveld.²⁶ De Sallandse drost Gerhard van Warmelo reageerde dan ook onmiddellijk, nadat een Friese gecommitteerde ter Staten-Generaal hem in 1591 publiekelijk had laten weten dat hij niet bang was voor zijn gouden ambtsketen, die hij zich had verworven met het afpersen van de boerenbevolking. Onder het uitroepen van ‘veel smadelijcke ende oneerlijcke scheltredenen’ greep Van Warmelo ‘tott conservatie sijner ehren’ naar zijn dolk en probeerde hij de Fries neer te steken.²⁷ Slaagde een edelman er niet in een belediging te vergelden, dan sloeg

²⁵ GA, HA Dorth, inv.nr. 233, S. van Dorth aan D. van Dorth, 13 aug. 1604.

²⁶ In de zestiende-eeuwse juridische literatuur is een echo van deze opvatting te vinden. Zie M. Vrolijk, *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland* (dissertatie K.U. Nijmegen, 2001) 207, alwaar de opvatting dat een edelman die wordt aangevallen door een boef, landsknecht of boer, zich wel moet verweren omdat hij een dergelijke ‘vilain’ niet met eer kan ontvluchten.

²⁷ GA, AHGZ, inv.nr. 1115, Gedep. Staten van Friesland aan de Staten-Generaal, 19 aug. 1591; Ridderschap en Steden van Overijssel aan de Staten-Generaal, 15 sept. 1591. De Overijsselse drosten genoten in deze jaren een slechte

zijn eer om in schande, omdat onderwerping in de adellijke standsmoraal als het tegenbeeld van eer gold. Toen Johan Frederik van Pallandt en zijn zoon Adolf Warner in 1658 werden geconfronteerd met de arrestatie van twee van hun dienaren door de onderrichter van het gehucht Hummelo, hadden zij naar eigen zeggen dan ook geen andere keuze dan onmiddellijk tot tegenactie over te gaan en de knechten onder bedreiging en met geweldpleging weer te bevrijden uit herberg van de onderrichter, waar zij waren vastgehouden. De Van Pallandts hun optreden met een verwijzing naar de weigering van de gerechtsdienaar hen binnen te laten. Deze weigering hadden zij opgevat als een affront: een onderrichter die als bijverdienste bier tapte, had niet het recht om de deur voor twee edelen gesloten te houden. Teneinde van de ‘spot der menschen bevrijt te sijn’ waren vader en zoon vervolgens het huis binnengevallen.²⁸ In moreel opzicht zullen zij het overigens volstrekt geoorloofd hebben geacht zélf hun gelijk zélf te halen en dit niet aan een rechtscollege over te laten. Toen zij na hun optreden toch voor het gerecht werden gedaagd, toonden zij zich hier althans zeer verbaasd over.

De omstandigheid dat een edelman zich steeds weer opnieuw verplicht voelde zijn autoriteit tegenover de wereld te laten gelden, maakte dat het eerbegrip van de adel een sterk competitief karakter had. Adellijke eer werkte weliswaar inclusief in de zin dat het een morele gedragscode bood waaraan een edelman zich als een lid van de gemeenschap van eer (de adel) diende te houden, maar de wetenschap dat zijn reputatie (de publieke zijde van zijn eer) door de goegemeente werd afgemeten naar de mate waarin hij volgens adellijke deugden handelde, én de verplichting constant mee te dingen naar de gunst van de publieke opinie teneinde waardig bevonden te worden, impliceerde een sterke nadruk op persoonlijke autonomie en concurrerend zelfbewustzijn, en versterkte tegelijkertijd de neiging om de buitenwereld voortdurend met wantrouwen te bezien. De onderlinge verhoudingen kenmerkten zich dientengevolge door een sterke naijver en in veel gevallen zelfs door uitgesproken agressiviteit. De adel is dan ook terecht wel omschreven als een *pecking order*, een stand met een gemeenschappelijk normen- en waardensysteem dat echter tegelijkertijd ieder moment tot interne rivaliteit, tot daadwerkelijke confrontaties en tot geweld kon leiden.²⁹ De ‘man van eer’ kende een gebrekkige driftregulering en was veelal kortaangebonden, impulsief, hoogmoedig, driftig en extreem gevoelig voor iedere vermeende eerkrenking en vormde zodoende min of meer een onbedoelde pastiche van de mentale constellatie die Picardt de eerste edelen op aarde toedichtte.

Het gevaar dat de benadrukking van persoonlijke autonomie en de verheerlijking van uitdagend, viriel en martiaal gedrag in een geweldsuitbarsting eindigde, werd versterkt door de neiging van veel edelen tot het ontkennen van regels en voorschriften en

reputatie als het ging om de behandeling van de ingezetenen van hun drostambten. Unico van den Rutenberg tot Zuthem, drost van IJsselmuiden, spande in 1615 voor het stadsgericht van Zwolle een proces aan tegen een smid, die hem in de stad in aanwezigheid van verscheidene aanzienlijke personen zou hebben toegeroepen ‘dat sijn ed. niet eerlick solde weesen, ende bij haer niet eerlick solde gehandelt hebben, seggende dickwils du boeswicht, du boeswicht, du heffte gheen boeren van Isselmuiden voir, dat salstu weeten’. Van den Rutenberg eiste de betaling door de gedaagde van een boete van 10.000 rijksdaler, te verdelen onder de armen. HCO, Stadsarchief Zwolle, Oud-rechterlijk archief, inv.nr. 502.

28 GA, AHGZ, inv.nr. 5429/39, ‘Antwoord’ namens J.F. van Pallandt en A.W. van Pallandt, 18 jan. 1660.

29 Vgl. James, ‘English politics’, 308; A. Jouanna, *Le devoir de révolte, La noblesse française et la gestation de l'état moderne, 1559-1661* (Parijs, 1989) 52; Neuschel, *Word of honor*, 77.

door de traditionele plaats die gezelschapsdrinken, slemppartijen en grobianisme in de adellijke sociabiliteit innamen. Tijdens land- en kwartierdagen trad deze hang naar regelloosheid en dit onvermogen zich te voegen naar door anderen opgelegde regels op verschillende manieren naar voren. In de Overijsselse statenvergadering kwam tot diep in de zestiende eeuw een aanzienlijk deel van de edelen helemaal niet opdagen en de belangstelling van degenen die wél verschenen, ging in de regel meer uit naar het bevestigen van oude en het aangaan van nieuwe vriendschapsbanden dan naar het zich onderwerpen aan de routine van gedetailleerde bestuurskwesties. Ondertussen frustrerden zij voorstellen tot een meer doelmatige besluitvorming door een beroep te doen op oude standsrechten. Stedelijke afgevaardigden ergerden zich vaak aan dit gedrag.³⁰ Op de Veluwe bracht de kwartiershoofdstad Arnhem aan het einde van de zestiende eeuw de opmerkelijke klacht naar voren dat haar afgevaardigden hun best deden de zaken op kwartiersvergaderingen zo snel mogelijk af te handelen, maar dat de jonkers ondertussen liever gingen wandelen, balspelen of drinken in de herberg.³¹ Hoofse omgangsvormen en galanterieën konden tijdens herbergbezoek of ander samenzijn makkelijk smoren in drank, luidruchtigheid en scabreuze opmerkingen. ‘Frisch, erlyck und fin/ by guden gesellen/ by den kolden win’, zo luidt een van de vele spreuken in een handschrift uit het midden van de zestiende eeuw, dat bekend is komen te staan als het *Overijssels liedboek*.³² De Overijsselse edelman Willem Bentinck bekende openhartig in het album amicorum van zijn zuster: ‘Waer haepen wijn/ altoes moste ick droncken sijn’.³³ Als gevolg van de drank mondden twistgesprekken echter al snel uit in halve of hele beledigingen, die dan weer een onmiddellijke vergelding noodzakelijk maakten. Sweder Schele geeft in zijn *Stammbuch offte huiszkronik* talloze voorbeelden van het ‘greulich geseuff’ waaraan de Overijsselse adel zich in zijn tijd overgaf, en van de vechtpartijen die hiervan het gevolg waren. Een van de meest pregnante anekdotes is wel te vinden in Scheles *vita* van de in 1566 overleden Sallandse drost Eggerich Ripperda, over wie hij uit familieverhalen uit de eerste hand kon berichten. Ripperda had als drost een ostentatieve levensstijl gevoerd: hij had hof gehouden als een vorst en had de gewoonte gehad zijn bezoek rijkelijk op eten en drank te tracteren – dit vanuit het motto dat hij ’s ochtends het land diende, en de rest van de dag zichzelf. Het resultaat was dat hij ’s middags en ’s avonds niets anders deed dan ‘halb und heil trinken’. Op zijn sterfbed zou Ripperda echter, als we tenminste mogen afgaan op wat Schele schrijft, tot inkeer zijn gekomen. Hij vroeg een geestelijke tot God te bidden hem nog niet te laten sterven en hem de kans te geven zijn leven te beteren, tot voorbeeld van anderen. Toen genezing uitbleef, zou hij jonge edelen nog hebben laten vermanen hun leven niet nutteloos met zuipen en slempen door te brengen.³⁴

30 Vgl. hiervoor Js. Mooijweer, ‘In Overissel hatt die Ritterschaft grosse Prominenz’. De Ridderschap (pen) van Overijssel van 1424 tot 1622’, in: A.J. Mensema, Js. Mooijweer en J.C. Streng, *De Ridderschap van Overijssel. Le métier du noble* (Zwolle, 2000) 37.

31 W.J. d’Ablaing van Giessenburg, *De Ridderschap van Veluwe of geschiedenis der Veluwsche jonkers, opgeluisterd door hunne acht stamdeelen, huwelijken, kinderen en wapens* (’s-Gravenhage, 1859) xxvi.

32 A.J. Mensema, ‘Het ‘Overijssels liedboek’, 1551-1590’, *Overijsselse historische bijdragen*, CXII (1997) 69.

33 Hoge Raad van Adel, Collectie Van Spaen, inv.nr. 87, alba amicorum van Johanna Bentinck (3 dln.) I, 131r.

34 HCO, HA Almelo, inv.nr. 3680, *Stammbuch offte huiszkronik der Schelen to Welvelde*, II, 192, 356b, 347.

Een anatomie van eergeweld

Het adellijk geweldsrepertoire kende meerdere verschijningsvormen en betekenislagen. Een gemeenschappelijke noemer was dat alle vormen tot het domein van de man kunnen worden gerekend. Adellijke vrouwen vertoonden weliswaar ook een bijzondere gevoeligheid voor stand, status en voorrang, maar anders dan hun mannelijke standgenoten wendden zij nooit of vrijwel nooit fysiek geweld aan. Een dergelijk gedrag werd strijdig geacht met de vrouwelijke deugdcanon, waarin deugden als kuisheid, lijdzaamheid en gehoorzaamheid om voorrang stredden en geen plaats was ingeruimd voor lichamelijke moed en kracht. Een tamelijk komische getuigenis van de beperkingen van de adellijke vrouw in dit verband biedt een bewaard gebleven gerechtelijke getuigenis over de arrestatie van Johanna van Rossem, weduwe van de heer van Dorth en haar gevolg in Bathmen in 1550, 's avonds laat na afloop van de jaarlijkse kermis. De aanhouding was geschied op verzoek van een tante en een neef en hield verband met een geschil over het graven van turf in een stuk veen. De vrouw van Dorth ervoer niet alleen de arrestatie zélf als zeer krenkend, zo mogelijk nog vernederender was in haar ogen dat het niet de schout zelf was geweest, die de feitelijke aanhouding had verricht, maar een haar onbekende plaatsvervanger. Zij liet de schout uit zijn huis ontbieden en vroeg hem met nauwelijks verholen minachting wie hem had geleerd 'dat gy eynder van adell bij nachtslapender tiit solt laeten besaeten, die hier geërft und geguedt is'. Toen de woordenwisseling vervolgens nog hoger opliep, beet ze hem nog toe: 'Du buer, we ick ein man, ick wolde u leeren woe gy eynder van adell by nacht solde besetten; ick wolde din lyeff hebben oft gy soldet miin liiff hebben'. De gemoederen raakten ten slotte zo verhit, dat er een handgemeen ontstond, waarbij de kok en de koetsier van de weduwe de schout en zijn aanhang op de vlucht joegen.³⁵

De meest gewelddadige en spectaculaire variant van adellijk geweld leefde aan het begin van de zeventiende eeuw nog slechts in de herinnering voort.³⁶ In de late Middeleeuwen hadden verscheidene edelen vanuit hun kastelen op het platteland in tijden van onrust openlijk oorlog gevoerd tegen de IJsselsteden, overvallen gepleegd op kooplieden en angst onder de stadsbevolking gezaaid.³⁷ Deze adellijke wijze van vetevoering had haar hoogtepunt in de veertiende eeuw bereikt, maar pas in de vroege zestiende eeuw waren na het platbranden van verscheidene burchten de gewapende confrontaties tussen edelen en steden min of meer tot een einde gekomen. In de adellijke wereld zelf bleven echter tot aan het begin van de zeventiende eeuw nog wel af en toe gewelddadige botsingen en openlijke vijandschappen met een langdurig karakter

35 J. d[e] G[raaf], 'Zestiende-eeuwsche zeden. (Bladzijde uit de geschiedenis van Dorth)', *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, XXXVI (1933) 115-117.

36 Zo werd in het zelfbewustzijn van de inwoners van de IJsselsteden de verwoesting van het huis Voorst in 1362 eeuwenlang gekoesterd als een stedelijke overwinning van recht en welvaart op stropende roofridders. In 1720 nog verscheen in Zwolle een boekje waarin met trots werd verhaald over de vernietiging van deze 'roof-spelonk'. De auteur beweerde bovendien (ten onrechte) dat de heren van Voorst tegelijk met hun huis ten onder waren gegaan. G. van der Horst, *Overysse's oog, of Zwol verbeerlykt en schetz-wyze beschout in zyn alouden en tegenwoordigen stand* (Zwolle, 1720) 27. Hiermee haalde Van der Horst zich de woede van de familie Van Voorst op de hals. Zij wendde zich tot de statenvergadering en wist deze zover te krijgen dat het stadsbestuur van Zwolle werd gedwongen de auteur ter verantwoording te roepen en hem op de landdag openlijk 'reparatie' te laten doen. HCO, Statenarchief, inv.nr. 33, res. 9 april 1720.

37 Vgl. hiervoor o.a. R. Schneider, *Deventer zwischen dem Stift Utrecht und dem Herzogtum Geldern vom 13. bis zum späten 14. Jahrhundert. Möglichkeiten und Grenzen städtischer Außenpolitik im Kräftespiel zweier Territorien* (Münster-Hamburg, 1994) 163-200.

tussen families (of tussen bloedverwanten) voorkomen. Een enkele keer ging een van de partijen hierbij zelfs over tot de belegering van het kasteel van de ander. In het begin van de jaren 1580 bijvoorbeeld raakten de Gelderse bannerheren graaf Willem IV van den Bergh en Dietrich van Bronckhorst-Batenburg, heer van Anholt, en hun families verwickeld in een gewelddadige vete. Ook nadat beide families openlijk de Spaanse zijde hadden gekozen, zetten de vijandigheden zich onverminderd voort. Dezelfde graaf van den Bergh voerde daarnaast nog een slepende erfenisstrijd met zijn jongere broer Frederik, waarbij meerdere keren naar de wapenen werd gegrepen. In 1577 liep de kwestie volledig uit de hand. Tijdens onderhandelingen onder leiding van adellijke bemiddelaars in Nijmegen kon Willems afgevaardigde Seyno van Dorth zich niet beheersen en stak hij een gezant van Frederik neer.³⁸ Nog hetzelfde jaar nam de graaf van den Bergh kasteel Boxmeer in het Overkwartier in, dat eerder door zijn broer was bezet. Het hoogadellijke geslacht Van den Bergh kende overigens een zekere traditie als het ging om de gewelddadige beslechting van erfeniskwesties. Nog in 1633 zou een zoon van Willem overgaan tot de formele belegering van het huis Bergh teneinde zijn aanspraken op het kasteel tegenover een neef kracht bij te zetten.³⁹ In het milieu van de lagere, riddermatige adel waren belegeringen of gewelddadige plunderingen tijdens erfeniskwesties minder gebruikelijk, maar ook hier kwamen zij voor. Een van de laatst bekende gevallen was een overval op het Twentse huis Saasveld in 1573 door Hendrik van Reede, een jongere zoon die zich bij een erfdeling tekortgedaan voelde. Met de steun van de staatsgezinde drost van Twente wist diens broer in het begin van de jaren 1580 het huis weer in zijn bezit te krijgen.⁴⁰ Pas aan het begin van de zeventiende eeuw lijkt deze vorm van geweldsuitoefening in de riddermatige wereld te zijn uitgestorven.

Net als de vete is ook de gewelddadige schaking wel als een typisch adellijke geweldsvorm gezien. Het gaat hierbij om schakingen waarbij een edelman de toestemming voor een huwelijk trachtte te forceren door de vrouw die hij wilde trouwen gewapenderhand te ontvoeren. Een van de laatste en tegelijkertijd meest geruchtmakende gevallen van vrouwenroof vond in 1589 plaats, toen een elf- of twaalfjarig meisje uit het geslacht Van Reede door de Twentse jonker Gerrit van Bevervoorde werd ontvoerd, terwijl zij met haar ouders bij hem thuis te gast was. De schaking werd voor het gerecht gebracht en eindigde vele jaren later met de onthoofding van Van Bevervoorde.⁴¹ Nauwelijks minder ophefmakend was de ontvoering van een adellijk meisje uit een klooster bij Essen door de hiervoor reeds genoemde Johan van Raesfelt tot Twickel. Van Raesfelt verkeerde ten tijde van de schaking in ernstige geldproblemen en ging er kennelijk van uit dat een afgetroggelde bruidsschat hier in één klap een einde aan zou kunnen maken. In de nacht van 20 januari 1611 verscheen een neef van Van Raesfelt met een troep ruiters voor de kloosterpoort. Hij wist met een list een aantal stiftsjuffers zover te krijgen, dat zij plaatsnamen op een gereedstaande kar en

38 GA, AHGZ, inv.nr. 4819, remissiebrief voor S. van Dorth, heer van Dorth, 11 juni 1581.

39 A.P. van Schilfgaarde, *Het huis Bergh* (Maastricht, 1950) 204-206, 250.

40 A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle, 1995) 413. Vgl. voor een later geval: J. Belonje, 'Het Olidam', *Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, LXXIX (1964) 17-18.

41 L.A.J.W. Sloet, 'Gerrit van Bevervoorde schaakt iure militari juffer Anna Magdalena van Rheden in het jaar 1589', *Bijdragen voor geschiedenis en oudheidkunde*, 2e reeks, X (1880) 259-292.

samen met hem het klooster verlieten. Nadat de juffers enige tijd op de kar door de duisternis hadden gereden, doemde evenwel voor hun ogen plotseling een koets op, met daarin Van Raesfelt. Deze trok het meisje bij zich in de koets, dwong haar tot het tekenen van een huwelijkscontract en nam haar onder bedreiging mee naar zijn kasteel. Hoewel de vader van het meisje zijn dochter weer van Twickel terughaalde en dreigde bij de Staten-Generaal een klacht tegen Van Raesfelt in te dienen, werd de kwestie later kennelijk geschikt en kwam het toch tot een huwelijk. Naderhand ontstonden er echter wederom problemen tussen Van Raesfelt en zijn schoonvader, nu over de afwikkeling van het huwelijkscontract.⁴²

De meest voorkomende adellijke geweldsvariant was een vorm die we ‘impulsief eergeweld’ zouden kunnen noemen en als directe aanleiding een specifieke eerkrenking had. Uiteraard konden hierbij allerlei oude grieven een rol spelen, maar daarnaast was er toch altijd een onmiddellijk verband aanwezig tussen een belediging of andersoortige aantasting van adellijke eer en het geweld dat – meestal ogenblikkelijk na het affront – volgde. De remissieboeken van het Gelderse Hof en andere bronnen suggereren dat doodslagen en andere ernstige geweldsuitbarstingen veelal in herbergen en andere openbare gelegenheden plaatsvonden, al dan niet onder invloed van drank en in aanwezigheid van een in sociaal opzicht gemengd publiek. Als wapen werden doorgaans dolken, zwaarden, rapieren, en een enkele keer vuurwapens gebruikt, en verder wat er zoal voorhanden was. Willem van Haersolte gooide tijdens een bijeenkomst tussen jonkers en de magistraat van Hattem met een kandelaar woedend met een kandelaar, maar hij raakte per ongeluk niet degene door wie hij zich beledigd voelde, maar de man ernaast. De constatering dat hij de verkeerde had getroffen, bracht Van

Tekening uit het ‘Overijssels Liedboek’, tweede helft zestiende eeuw (foto Historisch Centrum Overijssel, Zwolle)

42 J. Haverkate, *Twickel bewoond en bewaard* (Zwolle, 1993) 32-33. Het is overigens niet helemaal duidelijk of de schaking wellicht toch met medeweten van de stiftsjuffer plaatsvond. Nadat haar vader haar weer mee naar huis had genomen, liet hij een verklaring opstellen waarin werd beschreven dat het tekenen van het huwelijkscontract onder dwang had plaatsgevonden.

Haersolte niet tot bedaren, maar wakkerde zijn drift zo mogelijk nog meer aan. Hij pakte de tweede kandelaar die op tafel stond en wierp nogmaals. Nu was het wel goed raak: drie maanden later zou dit tweede slachtoffer aan zijn hoofdwond overlijden.⁴³ Een dergelijke verdraagde doodslag was zeker niet zeldzaam. Het gebeurde vrij vaak dat slachtoffers van een vechtpartij pas na verscheidene dagen stierven als gevolg van een onjuiste behandeling van hun wonden. Ook Seyno van Dorths tegenstander overleed niet direct. Als we Van Dorth mogen geloven had hij tijdens het gevecht slechts een ongevaarlijke vleeswond in de schouder opgelopen, maar had hij vervolgens met 'sijnen eygen sinnigen pretzigen kop' de adviezen van de barbier in de wind geslagen, waarna hij als gevolg van de verwaarlozing van zijn kwetsuur was overleden.⁴⁴ In hoeverre dit verhaal klopt, is uiteraard niet meer na te gaan, maar het is zeker waar dat de meeste eerconflicten niet zullen zijn uitgebroken vanuit een intentie om te doden: veeleer ging het om het herstel van de verhouding die vóór de belediging tussen de combattanten had bestaan.

Vrijwel alle edelen die in een opwelling tot gewelddadig optreden overgingen, verdedigden hun daad met een beroep op hun gekwetste adellijke eer. Seyno van Dorth was naar eigen zeggen zijn vechtpartij begonnen na een lompe provocatie van iemand van lage geboorte. Door het affront was er groot rumoer onder de aanwezigen ontstaan. Van Dorth had vervolgens naar zijn opponent geroepen dat hij een 'onbescheemder, boeff ende moetwilliger' was en dat hij zijn hoogmoed nog wel zou berouwen als ze elkaar ergens anders zouden tegenkomen. Toen deze antwoordde dat ze het dan maar ter plekke moesten uitvechten en tegelijkertijd een blinkend mes te voorschijn haalde, restte Van Dorth ter verdediging van zijn lichaam en zijn adellijke eer niets anders dan de uitdaging aan te nemen. Hendrik van Westerholt tot Hackfort bediende zich van een vergelijkbare rechtvaardiging voor een doodslag die hij in 1636 pleegde op een tiendpachter tijdens een ruzie over de inning van tienden. Het slachtoffer had er geen rekening mee gehouden tot wie hij sprak en een brutaal antwoord op een vraag van Van Westerholt gegeven, waarna deze om 'geen affront te lijden' zijn degen had getrokken.⁴⁵ Derk van Keppel tot Oolde verwees in 1617 eveneens naar zijn eer, toen hij zich moest verdedigen voor een gewelddadig optreden van zeven jaar daarvoor tegen Lambert van Twenhuysen, telg uit een oud Zwols patriciërsgezicht. Het geschil was ontstaan toen Van Keppel een huis in het Sallandse dorp Den Ham had gekocht dat Van Twenhuysen op dat moment nog van de vorige eigenaar in huur had. Op pinkstermaandag 1610 had Van Keppel de echtgenote van Van Twenhuysen met de inboedel op straat gezet en vervolgens was hij met zijn meiers en hun vrouwen het dak opgeklommen om het huis te gaan slopen. Korte tijd later arriveerde Van Twenhuysen en zag tot zijn verbijstering hoe het huis waarvan hij de huurder dacht te zijn, werd afgebroken. Woedend schreeuwde hij Van Keppel toe 'dattet well een ongodtlick ende versmadelick werck van een edellman wass op eenen pinxtermaendach [...] op eenen strodack te klimmen ende sijn ed. handen in deckers ende buiren werck te slaen'. Onmiddellijk na deze provocatie sprong de edelman van het dak en na het

43 GA, AHGZ, inv.nr. 4820, remissiebrief voor W. van Haerst, 1 juni 1605.

44 GA, AHGZ, inv.nr. 4819, remissiebrief voor S. van Dorth, 11 juni 1581.

45 GA, AHGZ, inv.nr. 5168, 'Andtwoordt' namens H. van Westerholt tot Hackfort, 26 mei 1638.

uitwisselen van nog wat scheldwoorden ontstond er een vechtpartij, waarbij Van Twenhuysen een oog kwijtraakte.⁴⁶

Ook in het geval van impulsief eergeweld was het als gezegd zeer goed mogelijk dat naast de belediging van het moment allerlei oude persoonlijke of familiale ressentimenten van invloed waren. Er is bijvoorbeeld nauwelijks iets bekend over de verhouding tussen Derk van Keppel en Lambert van Twenhuysen voorafgaand aan hun vechtpartij, maar het is denkbaar dat zij al langer in een getroubeerde relatie tot elkaar stonden. Ook sluimerende standstegenstellingen konden tijdens een geweldsuitbarsting naar boven komen. Voordat Willem van Haersolte in Hattem met kandelars was gaan gooien, waren er tussen de jonkers en magistraat woorden gevallen over de adellijke belastingprivileges en had een van de magistraatsleden beweerd dat het aan de stad was te danken dat de jonkers de bewoners van het omliggende platteland nog niet aan zich hadden kunnen onderwerpen ('in den eigendomb gebracht'), zoals elders op de Veluwe al wel was gebeurd. Ook was een eerder op de landdag gedane beschuldiging weer op tafel gekomen als zou Van Haersoltes vader tijdens het uitzetten van een belasting voor 60 gulden aan wijn hebben verteerd. Het eerste punt was een ernstige provocatie van de adellijke standseer, omdat de adel zichzelf juist als natuurlijke beschermheer van de boerenbevolking presenteerde. De laatste beschuldiging raakte eveneens een gevoelig punt, want de hoogte van de drink- en vacatiegelden voor edelen tijdens belastinguitzettingen en statenvergaderingen vormde al lang een punt van stedelijke adelskritiek, en zou dat ook later blijven. Dezelfde kritiek valt ook te bespeuren in een reeks opeenvolgende incidenten die zich op 22 en 23 februari 1660 tussen een groep opgeschoten jonge edelen en de Enschedese burgerij voordeden. De gewelddadigheden begonnen hier nadat de gemeenslieden zich hadden beklagd over het drinkgelag dat de dienaren van de jonkers op kosten van de burgerij aanrichtten en nadat de jonkers zich zeer uitdagend hadden gedragen en tijdens de keurmaaltijd de stadstrommel hadden afgepakt.⁴⁷

Terwijl de inzet van impulsief eergeweld tegen niet-edelen meestal het herbevestigen van de adellijke autoriteit en de standsongelijkheid tussen de partijen was, gingen confrontaties met standgenoten doorgaans om het overbluffen van de andere partij, het publiekelijk betonen van moed en het vaststellen van de onderlinge pikorde. Een bijzonder goed voorbeeld hiervan is een straatgevecht dat zich in 1665 in Harderwijk afspeelde tussen de jonge edelen Gerhard Kreynck en Joost Nagell, waarbij laatstgenoemde zou komen te overlijden. Het gevecht leidde tot grote opschudding, omdat Nagell als oudste zoon voorbestemd was zijn vader op te volgen in het bezit van de havezate Ampsen bij Lochem. De aanleiding voor de dodelijke steekpartij was niet helemaal duidelijk – het zou om een vrouw zijn gegaan. Zeker is in ieder geval dat Kreynck zich na een adellijk drinkgelag in zijn eer gekrenkt had gevoeld en vervolgens had geweigerd een handreiking van Nagell te aanvaarden. Kreynck bracht de dode-

46 HCO, Statenarchief, inv.nr. 4810, 'Triplizando' namens L. van Twenhuysen, 8 aug. 1617.

47 Had het er aanvankelijk nog op geleken dat de ongeregelheden in een overwinning voor de edelen zouden eindigen – op de eerste avond, na de eerste vechtpartijen, had een van de jonkers in de stadsherberg aan iedereen die maar wilde kijken, de afgebroken punt van zijn degen laten zien en luid verkondigd dat de gemeenslieden uit angst hadden gepiept als muizen en geblaft als honden –, uiteindelijk eindigde de confrontatie in een grote nederlaag voor hen en werden zij door gewapende Enschedese burgers onder het lossen van gewerschoten uit de stad verdreven. J.J. van Deijne, 'Wat er te Enschede gebeurde op den 22sten en 23sten februari 1660', in: Idem, *Uit het land van katoen en heide. Oudheidkundige en folkloristische schetsen uit Twente* (2 dln.; Enschede, 1925-1939) I, 291-301

lijke steek toe nadat Nagell hem had vernederd door met de platte kant van zijn rapier achter op zijn hoofd te slaan.⁴⁸ De aanleiding voor het eerste van twee opeenvolgende schermutselingen in Den Haag in 1669 tussen de Overijsselse luitenant Johan Rammelman en de Hollandse edelman François van Aerssen is eveneens nog nauwelijks te achterhalen. Zeker is wel dat een incident tijdens het eerste treffen de opmaat vormde voor een volgend gevecht. Tijdens een woordenwisseling probeerde Rammelman de Hollander met een rotting te slaan, maar deze weerde de slag af en riep zijn tegenstander over het gebruik van dit weinig edele wapen ter verantwoording met de woorden ‘jeu de main, jeu de vilain’. Naderhand zou Van Aerssen overal rondbazuinen dat hij Rammelman met zijn eigen rotting tot ridder had geslagen.⁴⁹ Deze opmerking werd door de luitenant weer als een belediging opgevat, en dat was ook wel terecht, want het geslacht Rammelman bewoog zich al sinds jaar en dag in de marge van de ridderschap van Overijssel en Van Aerssen verwees met zijn sneer zonder enige twijfel naar de weinig adellijke levensstijl van de Rammelmans.⁵⁰

De meeste gevechten op de degen vertoonden weliswaar een zekere stilering, maar zij vertoonden lang niet altijd de geritualiseerde kenmerken van het formele duel. Het duel is in de geschiedschrijving wel als een geweldsvorm beschouwd die kenmerkend was voor een tijdperk waarin de agressieve instincten van de adel weliswaar reeds goeddeels waren beteugeld, maar eer een domein bleef waarin de staat niet kon treden. Het is moeilijk te zeggen of er in het oosten van de Republiek veelvuldig op een vastgestelde plaats en tijd, na koel beraad, al dan niet in aanwezigheid van secondanten, met vooraf besproken wapens werd geduëlleerd, aangezien het woord duel in de praktijk ook voor minder geformaliseerde confrontaties met zwaarden, degenen, of pistolen werd gebruikt. Een minderheid van de duels zal zijn geëindigd in een zware of dodelijke verwonding.⁵¹ Voor zover bekend vond een van de eerste echte duels met dodelijke afloop in 1606 plaats, toen de jonge luitenant Wennemer Ripperda en een korporaal na een eerder gemaakte afspraak schoten wisselden.⁵² In 1612 werd in de kerkenraad van Zutphen de klacht naar voren gebracht dat er sinds enige tijd door officieren uit het garnizoen werd geduëlleerd.⁵³ Vanaf de jaren zestig van de zeventiende eeuw werd het duel een jaarlijks terugkerend onderwerp in de remonstranties van classes en synoden, maar deze campagnes hadden weinig succes: in Gelderland noch in Overijssel of Drenthe werd ooit een plakkaat uitgevaardigd.⁵⁴ Ook onder edelen zélf was duelleren zeer omstreden: Sweder Schele bijvoorbeeld beschouwde het als

48 GA, HA Ampsen, inv.nr. 105; Gemeentearchief Harderwijk, Oud-rechterlijk Archief, inv.nr. 7.

49 Nationaal Archief, Archief Hof van Holland, inv.nr. 5657, sententie 24 sept. 1669.

50 Het beeld van de onedele ridderslag werd in de taal van eer en schande wel vaker in neerbuigende zin gebruikt: zo probeerden tegenstanders van de Twentse drost Adolf Hendrik van Raesfelt tot Twickel de reputatie van hun tegenstander te bezoedelen door diens vader voor te stellen als een verarmde edelman die met boeren in het gelag had gezeten, zich met zigeuners had opgehouden en geen enkel respect bij de plattelandsbevolking had weten af te dwingen: ‘Ja een boer derfde hem met de mest greepe ridder slaen, die hy bekeef omdat hy hem te nae in’t plaggeveldt quam’. *t Samen-spraeck tusschen een Hollander en Over-Ijsselaer over den onderganck der provintie van Over-Ijssel* (s.l., 1673) 9.

51 R.B. Shoemaker, ‘The taming of the duel: masculinity, honour and ritual violence in London, 1660-1800’, *The historical journal*, XLV (2002) 525-545.

52 Staatsarchiv Osnabrück, Gutsarchiv Schele zu Schelenburg, dep. 38b, nr. 1000, *Stammbuch offte huiszkronik der Schelen to Welvelde*, I, 775.

53 Stadsarchief Zutphen, Archief Kerkenraad Zutphen, 19 jan. 1612.

54 A.J. van Weel, ‘De wetgeving tegen het duelleren in de Republiek der Verenigde Nederlanden’, *Nederlands Archievenblad*, LXXXI (1977) 291-292.

een onchristelijk en liederlijk gebruik.⁵⁵ Het is niet helemaal duidelijk of uit de vele waarschuwingen van kerkelijke en adellijke zijde moet worden afgeleid dat het duel een wijdverbreid fenomeen was, maar waarschijnlijk was dit toch niet het geval en beperkte de praktijk zich tot de subculturen van officieren en studenten. Toen de graaf van Flodorff zich in 1644 door Willem van Lintelo tot de Ehze zo beledigd voelde dat hij reparatie noodzakelijk achtte, verklaarde hij tegen een lid van de Zutphense ridderschap dat hij, ‘geen eere soude hebben te vechten tegens een, die noyt de wapenen hadde gedragen’.⁵⁶

Wanneer adellijk eergeweld tot een ernstige verwonding of tot een doodslag had geleid, was het een gebruikelijke manier van doen dat de partijen eerst probeerden hun geschil in der minne te schikken door middel van een ‘moetsoen’, een uit het vetewezen stammende procedure waarbij de bloedverwanten van dader en slachtoffer vrede sloten tegen betaling van een schadevergoeding.⁵⁷ De onderhandelingen over een moetsoen waren soms een zeer langdurige aangelegenheid. In het geval van Lambert van Twenhuisen duurden ze vele jaren. Hij begon met het sturen van tussenpersonen naar Van Keppel om hem te vragen of hij bereid was tot het betalen van een vergoeding voor de verwonding die hij aan zijn oog had opgelopen. Het had er aanvankelijk op geleken dat Van Keppel hiertoe wel genegen was (in de vorm van een paard of rosenobels), maar uiteindelijk was hier toch weer niets van gekomen en in 1617 besloten beide partijen de zaak voor onpartijdige rechters te brengen. De onderhandelingen liepen vast toen Van Twenhuisen zich beklaagde over de partijdigheid van een van hen. De zaak zou vervolgens aan verschillende colleges worden voorgelegd, uiteindelijk aan Gedeputeerde Staten van Overijssel, die Van Keppel in 1620 veroordeelden tot de betaling van duizend dalers. In veel gevallen kwamen de strijdende partijen echter wel tot overeenstemming. In maart 1643 bijvoorbeeld sloot de Gelderse familie Van Baer een overeenkomst met de bloedverwanten van Jan van Doornick, die vijf jaar daarvoor Eggerik Adriaan van Baer op de ochtend na een bruiloft had gedood, nadat zij op het bruiloftsfeest woorden hadden gekregen. In de zoenbrief betuigden de Van Doornicks hun leedwezen over het voorgevallene en beloofden zij dat de dader het gezelschap van de naaste vrienden van de overledene zou vermijden. De Van Baers beloofden op hun beurt af te zien van wraak. Mochten de partijen elkaar bij toeval toch tegenkomen, dan zouden zij elkaar passeren als waren zij onbekenden. Een schadevergoeding hoefde kennelijk niet te worden betaald.⁵⁸ In andere zoenbrieven was dat echter uitdrukkelijk wél het geval. De bedragen konden hierbij oplopen tot duizenden guldens.⁵⁹

55 Vgl. in dit verband naast de scherpe veroordeling door Schele (hiervoor, noot 52) de woedeuitlatingen (‘moerdenaers ende moerdenaersvolck’) waartoe in 1651 de gewelddadige dood van de adellijke officier Wolf van Lievendal in Zwolle aanleiding gaf. HCO, Rechterlijk Archief Zwolle, ‘Anspraecke ende intendit’ namens de weduwe Van Hemert en haar zoon A. van Hemert, 12 dec. 1651.

56 *Gedenkschriften van jonkheer Alexander van der Capellen*, R.J. van der Capellen, ed. (2 dln.; Utrecht, 1777-1778) II, 64.

57 Vgl. bijv. H. de Waardt, ‘Feud and atonement in Holland and Zeeland: from private vengeance to reconciliation under state supervision’, in: A. Schuurman en P. Spierenburg, ed., *Private domain, public inquiry Families and lifestyles in the Netherlands and Europe 1550 to present* (Hilversum, 1996) 15-38.

58 GA, HA Vornholz, inv.nr. 492, overeenkomst tussen enerzijds H. van Baer, W. van Baer en W. Ripperda (mede namens de vier zusters van de overleden E.A. van Baer) en anderzijds W. van Doornick, G.A. van Doornick, J. van Wassenaer, heer van Warmond en G. Gleser, 7 maart 1643.

59 De heer van Almelo bijvoorbeeld diende in 1634 meer dan drieduizend carolusgulden te betalen ter compensatie van een doodslag die hij ‘by donckeren nachtte’ in dronkenschap had begaan op een van zijn dienaren. HCO, HA Almelo, inv.nr. 165, overeenkomst tussen J. van Wijhe, vrouwe tot Almelo (namens J. van Rechteren, heer van

De staat, religie en eergeweld

Een hoge mate van fysieke geweldsbereidheid bleef tot in de eerste decennia van de zeventiende eeuw tot de min of meer vaste bestanddelen van het gedragsrepertoire van de Oost-Nederlandse adel behoren. Aan het einde van diezelfde eeuw was het geweldsniveau echter aanmerkelijk gedaald en had ook de adellijke houding ten aanzien van eergeweld zich ingrijpend gewijzigd. Deze ontwikkeling laat zich onder meer afleiden uit bewaard gebleven gegevens met betrekking tot het weren van ‘doodslagers’ uit de ridderschap van Overijssel. Werden voorheen edelen die een doodslag hadden begaan, nog toegelaten tot de landdag, in 1611 besloten de staten dat zij – evenals overigens echtbrekers – voortaan zouden worden geweerd.⁶⁰ Op grond van deze resolutie zagen tussen 1612 en 1647 in het Oversticht zeker vier adellijke ‘doodslagers’ zich de toegang tot de ridderschap ontzegd. In de tweede helft van de zeventiende eeuw hoefde om deze reden echter geen enkele edelman meer uit de staten te worden geweerd. In het kwartier van Zutphen deed zich eenzelfde ontwikkeling voor. Ook daar hoefde de ridderschap na 1650 geen edelen meer op grond van een begane doodslag uit haar midden te houden of te verwijderen. Een vergelijkbare neergaande lijn valt te bespeuren in de al genoemde remissieboeken van het Hof van Gelre en Zutphen. Aan de hand van deze registers valt af te leiden dat het aantal remissies aan edelen wegens doodslag vanaf het einde van de zestiende eeuw een sterke daling vertoonde, niet alleen in absolute zin, maar ook in verhouding tot de remissies die aan niet-edelen werden verstrekt. Voor de jaren 1601-1620, toen het Hof maar liefst 141 gratiebrieven deed uitgaan, vermelden de registers nog slechts 3 aan edelen verleende remissies, en in de periode 1621-1640 zelfs geen enkele. Ook richting van het adellijke geweld lijkt zich te hebben gewijzigd. Van het geringe aantal van 4 remissies, uitgegeven tussen 1641 en 1700, hadden er 3 betrekking op doodslagen die op standgenoten waren begaan. In de jaren 1561-1620 was daarentegen slechts een kleine minderheid van de slachtoffers van adellijk eergeweld zélf van adel geweest. Hoe voorzichtig we ook met de interpretatie van deze cijfers moeten zijn, zij lijken niet alleen te suggereren dat het adellijke geweld in de tweede helft van de zeventiende eeuw sterk is afgenomen, maar ook dat het in toenemende mate werd gereserveerd voor de vaststelling van eer en reputatie tussen standsgelijken. Andere vormen van eergeweld verdwenen meer en meer naar de periferie (ook in letterlijke zin) van de adelswereld.⁶¹

De geleidelijke marginalisering van het adellijke geweld heeft naar het zich laat aanzien twee oorzaken gehad. In de eerste plaats lijkt er een geleidelijke aanvaarding van nieuwe religieuze en culturele idealen te hebben plaatsgevonden, welke een moralisering van de Oost-Nederlandse adelscultuur ten gevolge had. In het bijzonder de hoge waardering voor impulsiviteit, overmaat en grobianisme lijkt naar de achtergrond te zijn gedrongen. Dit gebeurde enerzijds onder invloed van neostoïcijnse noties met betrekking tot zelfbeheersing, gematigdheid, staatsdienst en rationaliteit en het nieuwe adellijke cultuurideaal van de ‘honnête homme’, en anderzijds door het religieuze

Almelo) en H. Lambert, F. Hanssen, A. Danders, weduwe van H. Danders, soette Fenne, G. Hansen, H. Borcharts en T. Hansen, 1 april 1634.

⁶⁰ HCO, Statenarchief, inv.nr. 6, 24 april 1611.

⁶¹ Meyer suggereert in zijn studie over de adel in het achttiende-eeuwse Bretagne een verband tussen juist de *petite noblesse* en gewelddadig gedrag. J. Meyer, *La noblesse bretonne au XVIIIe siècle* (Parijs, 1966) 1085-1100.

Titelpagina van *Den christlicken ridder* van de Zwolse predikant Everhardus Schuttenius (*Particuliere collectie*)

offensief dat vooral de gereformeerde kerk in de eerste decennia van de zeventiende eeuw lijkt te hebben gevoerd tegen in haar ogen onchristelijke elementen van de traditionele adelscultuur.⁶² Deze ontwikkelingen leidden niet alleen tot een vermindering van impulsief eergeweld, maar ook tot een scherpe daling van voorheen wijdverspreide verschijnselen als concubinaat en bastaardij. Nauw verbonden met deze mentaal-culturele veranderingen was de inpassing van de in de ridderschap verschreven adel in het staatsbestel van de Republiek, waardoor zich tradities van ambtsvervulling en dienst aan de staat konden vormen en verscheidene families in de achttiende eeuw ten slotte zouden worden opgenomen in een zich vormende nationale elite. Mede door de voortdurende oorlogvoering op het platteland en de gedwongen, soms decennialange, abstinente van vele riddermatige geslachten uit de ridderschapscolleges tijdens de Opstand duurde het in de oostelijke gewesten betrekkelijk lang voordat etatistische noties zich konden doorzetten.

Een breekpunt in het bovengenoemde proces lijken de eerste decennia van de zeventiende eeuw te hebben gevormd, in het bijzonder de jaren van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Het opschorten van de oorlogshandelingen bracht niet alleen een pacificatie van het platteland en de terugkeer van talloze adellijke families in de statenvergadering met zich mee, maar bood ook de mogelijkheid tot het nemen van disciplineerende maatregelen. Het is geen toeval dat juist in deze jaren in Gelderland enkele belangrijke processen werden gevoerd tegen de fysieke intimidatie van ingezetenen

62 Vgl. hiervoor bijv. het tot op heden in dit verband onopgemerkt gebleven *Den christlicken ridder. Seer nut ende profytelick voor allen staten ende standen der menschen* (Amsterdam, 1629) van de Zwolse piëtistische predikant Everhardus Schuttenius. Dit werk richt zich, zoals de ondertitel al aangeeft, weliswaar niet specifiek op de adel, maar Schuttenius maakt wel doorlopend gebruik van metaforen die aansluiten op de adellijke leefwereld. In *Den christlicken ridder* betoogt hij dat een christelijk krijgsman niet alleen de strijd dient aan te binden met lichamelijke vijanden, maar vooral met de geestelijke vijanden (de duivel, de wereld, het vlees). W.J. op 't Hof, 'Everhardus Schuttenius (ca. 1595-1655). De eerste vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie in Zwolle', *Zwols Historisch Jaarboek* (1988) 35-60.

van hoge heerlijkheden door hun heer. In een van deze processen sprak de momber van het Hof zijn bezorgdheid uit dat, indien het edelen werd toegestaan hun huislieden zonder vorm van recht te mishandelen, de onderzaten van deze heren aan een ‘Westphaelsche slavernije’ zouden worden overgeleverd.⁶³ In Overijssel kwam in 1611, waarschijnlijk op initiatief van de IJsselsteden maar zonder grote protesten van de ridderschap, de reeds genoemde resolutie tegen doodslagers en echtbrekers tot stand. Enkele jaren later werd hier bovendien, mede onder druk van rechtzinnige predikanten – in wat wel het meest spraakmakende adellijke schandaal uit de zeventiende-eeuwse Overijsselse geschiedenis kan worden genoemd – de Twentse drost Unico Ripperda tot Hengelo en Boekelo na een in volle vergadering naar voren gebrachte beschuldiging van echtbreuk uit de ridderschap verwijderd en werd zo de machtspositie van de op een na machtigste man van het gewest, op (althans ogenschijnlijk) morele overwegingen gebroken.⁶⁴

Hoe groot de symbolische waarde van in het bijzonder deze laatste gebeurtenis ook was, de wijzigingen in de mentale constellatie van de Oost-Nederlandse adel deden zich uiteraard niet abrupt, noch overal gelijktijdig voor, en zij zetten zich al evenmin volledig door. Om met het laatste te beginnen: het adellijke eerbegrip heeft, al dan niet verbonden met verschillende aspecten van geweldsuitoefening, altijd een autonome kern behouden in de zin dat het domein van eer in het bewustzijn van veel edelen in laatste instantie onttrokken bleef aan de tussenkomst van een hogere macht, dat wil zeggen de staat of de vorst.⁶⁵ In het bijzonder de geslachten die zich aan de rand van de ridderschapscolleges bewogen of er in het geheel niet meer in werden beschreven, zijn betrekkelijk lang oude traditionele denkbeelden blijven koesteren – tot op het punt dat zij de incarnatie gingen vormen van het in Hollandse burgerlijke kringen gekoesterde beeld van de hardvochtige, twistzieke, hoogmoedige en op cultureel gebied achterlijke ‘kale landjonker’. Het is niettemin onmiskenbaar dat tussen het midden van de zestiende en de late zeventiende eeuw het geloof in de uitoefening van geweld als adellijk prerogatief en machtsinstrument geleidelijk van het hart naar de periferie van de adelscultuur is verdrongen. Het is onmogelijk deze omslag in het bestek van deze bijdrage nauwkeuriger in te vullen en de samenhang tussen de verschillende ontwikkelingen verder te ontvouwen. Ik volsta hier met het voorstel het in het oosten van de Republiek na 1640 geïntroduceerde Hollands-classicistische landhuis als een metafoor van de nieuwe gedachten- en levensvormen te zien. Met zijn terughoudendheid in decoraties en zijn streven naar ideale, symmetrische verhoudingen, elegantie, soberheid en distantie symboliseert deze architectuurvorm beter dan wat ook de nieuwe cultuuridealen van de Oost-Nederlandse adel.

63 GA, AHGZ, inv.nr. 4882 (sententie d.d. 12 mei 1610) en 5041. Het proces handelde over de mishandeling en verwonding van de dienaar van een papiermolenaar door Derk van Dorth, heer van Rosendael. De heer van Rosendael had al eerder uiting gegeven aan zijn minachting van de autoriteit van het Hof. Zie GA, AHGZ, inv.nr. 5025, ‘Aenspraeck ende claechte’ namens J. Cabeliau, 2 mei 1603.

64 Zie voor deze kwestie, en voor de pogingen van Ripperda om weer in de ridderschap te worden toegelaten J. Nanninga Uitterdijk, ‘Eene Overijsselsche landdagsruzie, 1619-1623’, *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, V (1879) 1-28; *Stambuch ofte huiszkronik der Schelen to Welvelde*, II, 177-182; HCO, Oud-Archief Zwolle, voorl. inv.nr. 7385, U. Ripperda aan de magistraat van Zwolle, 9 maart 1620; HCO, Oud-Archief Zwolle, voorl. inv.nr. 7358, J. van Twickelo tot Borgbeuningen aan L. Goetman, 10 okt. 1623.

65 Opmerkelijk in dit verband is de houding van sommige Gelderse en Overijsselse edelen in de negentiende eeuw ten aanzien van de Koning. Zie bijv. W.J.J.C. Bijleveld, ‘De van Coeverden’s in Gelderland terug’, *De Nederlandsche leeuw*, LXI (1943) k. 175.

Pieter van Leijden, door A. Marquard, 1765
(doek, foto Iconografisch Bureau, Den Haag)